

ՀԵՄԱՐԱՆՑՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ*)

(1896—1902 թ.)

Զատիկից յետոյ դասերի կարգը փոխուում է, 1896-ից մինչև 1900-ը օրական երկու դաս էր լինում, ամեն մի դասը երկու ժամ տևողութեամբ (մի ժամից յետոյ, ի հարկէ, դասամիջոց լինում էր): 1900-ից այդ կարգը փոխուեց, այնուհետև սկսեցին օրական 4 դաս, ամեն մի դասը մի ժամ տևողութեամբ: Առաջին տեսակը, այսինքն երկու դաս երկու ժամ տևողութեամբ, տղաների համար շատ ձեռնտու էր. նրանք միայն երկու դաս ունէին սովորելու. շատ անգամ պատահում էր, որ պէտք էր մէկ առարկան պատրաստել և կամ ոչինչ չպատրաստել: Իսկ եթէ չորս դաս է, այն ժամանակ կամ չորսն էլ պէտք է պատրաստել և կամ առնուազն ամեն օր երկու առարկայ պէտք է պատրաստել, մի բան որ շատ դժուար է էջմիածնի շոգեբրին:

Դասերը ձեմարանում տևում են մինչև մայիսի վերջը, երբ քննութիւններ չկան, և մինչև մայիսի սկզբները, եթէ քննութիւններ կան:

Քանի պ. Ս. Մանգինեանը ձեմարանումն էր դասարանցւոց համար, բացի VI-ից, քննութիւններ չկային, բայց հէնց որ յարգելի ժանկավարժը 1900-ի մարտին հեռացաւ ձեմարանից, մայիսին արդէն միւս դասարանցւոց էլ քննութիւններ նշանակեցին այդ տարուայ աւարտական առարկաներից:

Դասերը վերջացնելուց յետոյ տղաները սկսում են քննութեան պատրաստուել: Այդ մի ամիսը տղաները կենդանի մեքենաներ են դառնում:

Թէ քննութիւնները աւելորդ են այդ գիտէ ամեն մի մարդ, ով դժբաղատութիւն է ունեցել, իր աշակերտական կեանքում մի

*) Տես «Մուրճ» № 6.

քանի անգամ «կարմիր սեղանի» առաջ կանգնելու ճիշտ է աշակերտական կեանքում քննութիւններ տալը իրանց դառնութեանց հետ ունին և իրանց բաղցրութիւնները... միայն ապագայի յիշողութիւնների համար: Բայց այդ բաղցր յիշողութիւնները, շատ թանգ են նստում իրանց աշակերտների վրայ: Գոնէ քննութիւնից ազատէին տարուայ ընթացքում լաւ սովորողներին, ինչպէս որ այդ վերջերումս պետական դպրոցներում են անում: Բայց ճեմարանում կարծէք ամեն բան թարս է գնում. այսպէս, երբ պետական դպրոցներից յունարէն լեզուն վերացնում էին, ճեմարանում, ուր առաջ չկար այդ լեզուն, 1897-ից սկսած յունարէն էլ մտցրին ճեմարանի պարտադիր առարկաների շարքում:

Մայիս ամսում եղանակը արդէն շոգ է էջմիածնում: Ճեմարանի Զ-ցիք և Գ. լսարանցիք այդ շոգին ուղղակի նահատակում են: Ահագին թուով առարկաներից նրանք քննութիւն են տալու: Ամբողջ տարիների անցածը պէտք է մի քանի օրում պատրաստեն և քննութիւն տան:

Ճեմարանում հրապարակական քննութիւնը հանդիսարանումն է լինում: Քննութեան բացի ուսուցիչներից ներկայ են լինում վանքի միաբանութիւնից շատերը:

Վերջապէս անցնում են քննութիւնները և ճեմարանցիք արձակում են երեք ամիս ժամանակով: Պէտք է ասել, որ հէնց արձակուողի մօտ լինելն է, որ հոգի է տալիս աշակերտներին և նրանք էջմիածնայ շոգերին կարողանում են պատրաստուել քննութիւնների համար:

Մայիսի 31-ին բոլոր ճեմարանցիք ազատում են թէ դասերից և թէ քննութիւններից: Պէտք է տեսնել թէ ինչ ուրախութիւն, ինչ ցնծութիւն է տիրում դասարաններում վերջին դասից կամ վերջին քննութիւնից յետոյ: Նրանք յիշեցնում են այն ազատասէր թուղաններին, որոնք երկար ժամանակ փակուած են եղել վանդակների մէջ: Գալիս է գարունը, օրերը տաքանում են, դաշտերը զարդարւում են գոյնզգոյն ծաղիկներով: Թուղաններն այժմ աւելի ուժգնութեամբ են թևահարում և աշխատում դուրս թռչել վանդակի պատերից հեռու: Բայց իզուր. վանդակի ճաղերը շատ նեղ են, և մէկը չկայ որ օգնէ նրանց թռչելու, հեռանալու այդ բանդից, ազատ օդ շնչելու: Վերջապէս յայտնւում է այդ երանելի մարդը, նա բաց է անում վանդակի դռները և թռչունները թռչում են հեռով, հեռով, առանց յետ նայելու: Այսպէս ահա ճեմարանցիք վանդակից ազատուած թռչունների նման, այս ու այն կողմ էին թռչում, որպէսզի որքան կարելի է շուտով հեռանան ճեմարանից:

Հայրենիք գնացողները. հանգիստ, գաղար հոգնեն, նրանք մէկ անդուկանոց են վազում, մէկ հանդերձապահի մօտ, մէկ քարտուղարի, մէկ գրադարանապետի մօտ. այսպէս այդ երկու օրը մեղուխնաման այս ու այն կողմ են թռչկոտում, մինչև վերջապէս պատրաստում են հայրենիք գնալու: Նա ստանում է և ճեմարանի վերակացուից ճանապարհի վկայականը, և եթէ վերաքննութիւններ էլ հոգնի (ճեմարանում մնացողներ շատ քիչ են պատահում. վերաքննութիւն չպտերն են ստանում), ուրախ, զուարթ սպասում են կառքի գալուն, որ նստեն և հեռանան ճեմարանից:

Ուրախ են հայրենիք գնացողները. հեշտ է ասել, նրանք ինքը ամիս շարունակ տնից, տեղից հեռու են մնացել, փակկուած մնացել են միևնոյն շինութեան մէջ, սովորել ու սովորել են: Բայց այժմ գէթ որոշ ժամանակով ազատում են այդ արգելարանից: Նրանք այժմ հայրենիքում շուտ շուտ եկեղեցի չեն գնալու, պաս չեն պահելու, առաւօտները 5-ին կամ 6-ին չեն զարթնելու... Բայց երբ նայում են շուրջը և տեսնում են տաճկահայ ընկերներին և կամ նրանց, որոնք հնարաւորութիւն չունեն հայրենիք գնալու, նրանց ուրախութիւնը տրոմուրեան է փոխում: Չէ՞ որ նրանք ևս հաւասար չափով չարչարուել, տանջուել են ճեմարանի չորս պատերի մէջ, չէ՞ որ նրանք ևս ծնողների և բարեկամների կարօտն են քաշում, չէ՞ որ նրանց հանգստութիւն է հարկաւոր, պէտք է պատրաստուել սեպտեմբերից նորից նոյն կեանքը սկսելու: Բայց այսօր նրանք ստիպուած են ամառուայ երեք ամիսների մեծ մասը էջմիածնի շողերին տապակուելու: Ո՞վ պէտք է նրանց մասին մտածէ...

Այժմ վերջացնենք մեր յիշողութիւնները:

Ճեմարանցոյ առաջին և մեծ պակասութիւնը, որ տարիների ընթացքում արմատանում է նրանց մէջ, դա է անտարբերութիւնը: Անտարբեր է ճեմարանցին ճեմարանում, անտարբեր է հայրենիքում, անհետաքրքիր է ճանապարհորդութեանց ժամանակ. մի խօսքով ամեն բանի մէջ երևում է ճեմարանցու առաջին յատկանիշը՝ անտարբերութիւնը: Անտարբերութիւնը ճեմարանցու մէջ ծնեցնում է ինքը ճեմարանը, որին շատ նպաստում է ներկայ վարչութիւնը: Եղել է ժամանակ, որ ճեմարանում ևս եռուն կեանք է տիրել, եղել են լսարանցիք, որոնցից պատկառել են թէ ուսուցիչները և թէ վերակացուները, եղել են կուսակցութիւններ, մտքերի շփումն, ընկերական կեանք և այլն: Բայց մասնաւանդ 1894 թուից սկսած, ճեմարանից արտաքսուել են բոլոր այն «ըմբոստները», որոնց շնորհիւ և կեանք է եղել ճեմարանում: Մեր ժամանակներում արտաք-

գուեցան նրանց մնացորդները, թուով 6 հոգի, այնպէս որ 1897-ին յետոյ շատ քչերը կային, որոնք կարող էին «վտանգ» սպառնալ ճեմարանի ընդհանուր «խաղաղութեանը»:

Եւ ճեմարանի վարչութիւնը ինքը մի այն տեսակ կեանք է ստեղծել ճեմարանում, որ «ըմբոստները» իրանք թողնում ու փախչում են: Գեմարանում մնում են «անճարները» և ճեմարանի վարչութեան ճշուհ հարադատ զաւակները:

Ի՞նչ կարելի է սպասել այն միջնադարեան վարդապետներից, որոնք առանց քաջութիւն գալիս են լսարան և յայտնում են որ «ճեմարանի վարչութեան նպատակն է վերջի վերջոյ լսարանները դարձնել աստուածաբանական ֆակուլտետ» և այս խօսքերը ոչ թէ մի, այլ մի քանի անգամ են լսել ճեմարանի լսարաններում: Բացի դրանից հանդիսաւորապէս յայտարարել է, թէ ով հակառակ է այս բանին, այդպիսիների ազաջ ճեմարանի դռները բաց են: Զարմանալի չէ որ ճեմարանի դռները իսկոյն բացում են «հերետիկոսների» առաջ, զարմանալի այն է, որ հարիւրաւոր տղաների բախտը յանձնուած է մի քանի վեղաւորների ձեռք, որոնք հայոց ազգի հոգու փրկութեան ցաւով են բռնուած: Սիրոյ Վարդապետի յաջորդները միշտ սրով ու հրով են յառաջ ընթացել միշտ յայտնաւորելով Վարդապետի Հազարաւոր մարդիկ խարոյկ են բարձրացել մարդկանց չը բամբուկու համար: Իսկ այսօր նոյն այդ Սիրոյ Վարդապետի յաջորդները հարիւրաւոր երիտասարդների համար «աստուածաբանական ֆակուլտետ» են ուզում ստեղծել, որպէսզի հայոց մոլորեալ ազգին կարողանան ուղիղ ճանապարհի վերայ բերել: Այս է ահա ճեմարանի վարիչների բուն նպատակը, նրանց իղէալը, նրանց տենչանքները. եթէ հայ ժողովուրդ, դու չես հաւանում այդ տենչանքներին—անտարբեր մի մնա, օգնիր թէ միջամտութեամբ և թէ բարի խորհուրդներով, որպէսզի գործը աւելի արդիւնաւէտ լինի...

Գեմարանցիւն շնորհիւ այն պայմանների, որոնց մէջ աւարում է նա, ինչպէս ասացինք, դառնում է անտարբեր. նա փակուած է ոչ միայն ճեմարանի «չինական» պարիսպների մէջ, այլ նա փակուած է ինքը իր մէջ: Կան տղաներ, որոնք փոքր դասարաններից արդէն սկսում են լրջանալ, քաջուել ընկերներից. մենակ, մտախոհ ման գալ. հասնում է լսարանները՝ մտալիութիւնը այլևս չի հեռանում դէմքից: Այսպիսիները գլխաւորապէս նրանք են, որոնք ամառ ձմեռ ստիպուած են ճեմարանում մնալու: Իսկ այն տղաները, որոնք ամառը հայրենիք են գնում, նրանք քիչ թէ շատ ազդուում են դրսի կեանքից: Եւ ճեմարան գալով աշխատում են ընկերական շրջաններ կազմել:

Բայց պէտք է նկատել, որ այն աշակերտները, որոնք տղաներից շատերի հետ մտերմական յարաբերութեան մէջ են, մանաւանդ, երբ ընկերները ոչ մի տեղացի են և ոչ էլ միևնոյն դասարանցի, այն ժամանակ այդպիսիները աւելի շուտ կասկածի տակ են ընկնում թէ տղաների և թէ վարչութեան կողմից: Այնուհետև տղաները սկսում են իրար ականջի «փսփսալ»: Ահա այդ անիրաւ «փսփսոցն» է, որից շատերը վախենում են, և աշխատում են կամ դասարանցիների և կամ հայրենակիցների հետ ընկերակցութիւն ունենալ: Հետևապէս, տղաներից շատերը ստիպուած են խուսափելու ընկերական շրջաններ կազմելուց, միջերկր շփումն ունենալուց: Բացի այն որ ճեմարանցին փակուած է ճեմարանի պարիսպների մէջ, բացի այն, որ նա զբոսայգու մարդիկ տեսնելու հնարաւորութիւնից, նա նոյնիսկ չի վստահանում ցանկացած տղաների հետ մտերմ յարաբերութեան մէջ լինել, մանաւանդ եթէ այդ տղան ոչ իր հայրենակիցն է և ոչ էլ դասակիցը: Շատ քչերն են, որ այնքան բաջութիւն ունին, որ կարող են բանի տեղ չը դնել զանազան ասէկոսէներ կամ «փսփսոցներ»: Ճեմարանցու մխիթարութիւնը միայն անկեղծ ընկերական յարաբերութիւնների մէջ է կայանում, բայց տեսէք, որ նա դրանից զրկուած է, զանազան խօսակցութիւնների տեղիք չտալու համար...

Սակաւ բացառութեամբ ճեմարանցին անտարբեր է նաև հայրենիքում: Ճեմարանցին իր հետ արմատացած անտարբերութիւնը տանում է իր հետ հայրենիք: Նա աշխատում է այն պահանջներին բաւականութիւն տալ, որոնցից ինքը զուրկ է եղել: Այսպէս նա ճեմարանում շարունակ եկեղեցի է գնացել, ճեմարանցին, եթէ ստիպուած չէ, ամբողջ ամառուայ ընթացքում մի կամ երկու անգամ է եկեղեցի գնում: Ճեմարանում ճեմարանցին պատ էր պահում, հայրենիքում այլևս պատի երես չի տեսնում: Ճեմարանցին ճեմարանում շուտ էր վեր կենում, այժմ հայրենիքում 8-ին կամ 9-ին հազիւ է վեր կենում: Ճեմարանցին ճեմարանում մարդու երես չէր տեսնում. դժբախտաբար, ճեմարանցին հայրենիքում ևս չի ուզում մարդկանց հետ գործ ունենալ. շատ զարմանալի է, բայց սա զառն ճշմարտութիւն է ճեմարանցոց մեծամասնութեան համար: Ճեմարանցին սիրում է տանը նստել, դուրս չգալ: Քաջում է հասարակութեան մէջ երևալուց. խոյսէ տալիս ընկերութիւններից և այլն: Սրա պատճառը, բացի անտարբերութիւնից, կարող է լինել և այն, որ ճեմարանցու նոյն իսկ շորերը այն տեսակ է կարւում, որ այնպիսի շորերով և անսման ճեմարանական ֆէսով դժուար է հասարակութեան մէջ երևալ: Շորե-

րի կարճութիւնը (բիւլգների) անհամեմատութիւն է համարուում, դրան համար այնքան երկար են անում, որ քիչ է մնում մինչեւ ծնկները հասնի։ Ինչքան երկար, այնքան հազնոզը համեմատ կը լինի... Ինչ հոգ թէ երկար շորերն էլ միայն ծիծաղ են յաբուցանում։

Ուրեմն ճեմարանցիներն էլ պէտք է մոռային հետեւն— գուցէ զարմացմամբ և վշտացած կը հարցնէ ճեմարանի վարչութիւնը։ Ոչ! պարզ, յարմար և վայելուչ հագուստ։ Թէ ինչ տարազով, թէ ինչ շորերով են շրջում մանաւանդ ամառը ճեմարանցիները շատ անգամ քաղաքներում, գուցէ ընթերցողներից շատերը առիթ են ունեցել տեսնելու, մենք աւելորդ ենք համարում այստեղ կրկնելու։ Նոր մահդէ շորեր էլ չեն տալիս որ ճեմարանցին ամառը հայրենիք տանէ. այդ շորերը մնում են ճեմարանում, յաճախ դառնում ցեցերի կերակուր...

Սրանք գուցէ չնչին բաներ են, որոնց մասին չարժէ խօսել անգամ. բայց իդուր էք այդպէս կարծում. լաւ հազնուել, մաքուր հագնուել, ճաշակով հագնուել բոլորի պարտականութիւնն է, նա մանաւանդ ճեմարանի աշակերտների, որոնց վրայ ամեն տեղ աւելի հետաքրքրութեամբ են նայում։ Ոչ մի ժամանակ չի կարելի թոյլ տալ, որ քիչ թէ շատ կրթուած մարդը թոյլ տայ իրան անմաքուր հագնուելու և այն էլ այն ձևով որ ուրիշների ծիծաղը յարուցանէ։ Բայց ճեմարանցիք իրանք հարուստ չեն որ կարողանան սեփական շորեր կարել տալ երեք ամսուայ համար, իսկ ճեմարանի տուածներն էլ գոհացիցիչ չեն։ Ընթերցողներից շատերը չեն կարողանում սեպհական գլխարկ առնել, երեւի ճեմարանական ֆէսից ազատուելու համար...

Ընթերցողաց շատերի համար ապարդիւն է անցնում ամառը. ճեմարանցին մի քանի շաբաթից յետոյ սկսում է հայրենիքում ձանձրանալ և օրեր է համարում, որ ճեմարան գնայ այն ճեմարանը, որտեղ կեանքը այնքան ծանր է անցնում իրան ճեմարանցու համար... Բայց խօսմ պարտաւորութիւնից լաւ է։

Ընթերցողում ամառը մնացող աշակերտները խումբ-խումբ գնում են ճանապարհորդելու։ Երկու անգամ հեղի է նաև մեծ խմբերով կարգին կազմակերպուած ճանապարհորդութիւններ։ Ընթերցողք գնում են գլխաւորապէս հին վանքերը։ Այսպէս էջմիածնից դուրս են գալիս գրնում են. Երևան. այգետեղից— Գեղարդայ, Այրի վանք, այստեղից էլ Խոր Վիրապ։ Խոր Վիրապից Դաւալունով կամ Նոյն ճանապարհով դառնում են էջմիածին։ Սա մի շրջան։ Բ. շրջան. Երևանից Սևան, Սևանից Դիլիջան, Հաղարծին, Գոշ. Մխիթարայ վանք, Մարց, ապա Հաղբատ, Սանահին, Դարաքիլիսա-Աղէքսանդրապոլ-Կարս-Բէշ

~Քէլիթէ, Անի, Հառիճ: Մի քանի տարի առաջ Հառիճը պատահանոց է եղել ճեմարանի աշակերտների համար: Այնպէս որ Հառիճը կարելի էր նրանց վերջին կայարանը համարել: Երկու մեծ խմբեր Կ. վ.-ի և Գ. վ.-ի առաջնորդութեամբ գնացել են Դարալագեազ և Շուշի ու Գանձակ քաղաքները: 1902-ին մի քանի աշակերտներ Տաթև էլ գնացին: Ճեմարանի աշակերտներից ամառը եղել են նաև Ն. Նախշևանի ս. Խաչ վանքում: Երկար ժամանակով մնացել են աշակերտներից Մեւանում, Սանահնում, Բէշ-Քիլիսէյում, Գեղարդում և Տաթևում:

Ինչպէս տեսնում էք, ճեմարանցիները ահագին շրջաններ են կատարում. միջին Ռուսահայաստանը մեծ մասով ոտի տակ են տալիս, տեսնենք ինչ արին այն երկու մեծ խմբերը, որոնք գնացել էին Դարալագեազ իսկ Բ. խումբը Կ. վ.-ի առաջնորդութեամբ անցել էր նաև Շուշի և Գանձակ քաղաքները:

Այդ երկու խմբերից շատ բան ունենք պահանջելու, որովհետև բոլորն էլ լսարանցիներ են եղել, ուրեմն բոլորն էլ քիչ-շատ հասկացող մարդիկ: Այդ խմբերը ամեն յարմարութիւն ունեցած պէտք է լինեն, քանի որ վարդապետ առաջնորդներով էին գնացել: Ինչ արին, ինչ չարին—այդ մասին հաստատ ոչինչ չենք կարող ասել: Միայն մի երեկոյթ եղաւ ճեմարանում, այնտեղ հանդէս էին բերուած հին դրամներ, ձեռագիրներ, որոնք բերուած էին ճանապարհորդութիւններից, խօսուեցան նաև ճանապարհորդական տպաւորութիւններից: Սրանից աւելի ոչինչ: Մենք սպասում էինք որ «Արարտում» կամ մի ուրիշ հանդէսի մէջ լոյս կը տեսնէին աւելի ընդարձակ ճանապարհորդական նկատողութիւններ: Իզո՛ւր:

Այդ ճանապարհորդութիւնները ոչ թէ պատահական պէտք է լինէին, այլ պարբերական: Եւ որ գլխաւորն է ճանապարհորդները պէտք է ունենան մի որոշ. նպատակ, որոշ ծրագիր: Ճեմարանը դրա համար որոշ գումար պէտք է ունենայ:

Թէ ճիւղ աստիճան ճեմարանցին անտարբեր է նաև ճանապարհորդութեան ժամանակ՝ այդ երևում է հետևեալ փաստից:

1899-ին երբ Սանահնից եկանք Հաղբատ, այնտեղ պատահեցինք նաև մի քանի լսարանցիների (նրանցից երկուսը Լոռեցի էին), Հետևեալ օրը Հաղբատից դուրս եկանք և Սանահնի հաշակաւոր կառույցին հասանք, այնտեղ պատահեցինք մի հայ աստիճանաւորի: Սովորական բարեկից յետոյ, երբ խմացաւ, որ Հաղբատից ենք գալիս, աստիճանաւորը հարցրեց. «Ասէ՛ք տեսնեմ, ինչ տեսաք Հաղբատումը»: Երբ մեր լսարանցի ընկերներից մէկը պատասխանեց. «Վանք էր էլի, ուրիշ ինչ պիտի տես-

նէինք», պաշտօնեան ասաց. «Ես էլ գիտեմ որ վանք է, չէ որ դուք ճեմարանի աշակերտներ էք, կարգացող մարդիկ, ասէք, ի՞նչ նոր բան տեսաք, մեզ էլ ասէք»: Մենք ստիպուած էինք կարմրելու պաշտօնեայի առաջ, այն պաշտօնեայի, որ մեր կարծիքով ամենեւին չպէտք է հետաքրքրուէր Հաղբատով կամ Սանահնով: Բայց իրականութիւնն այն էր, որ նա, այդ պաշտօնեան, աւելի էր հետաքրքրուում Հողբատ-Սանահնով, քան մենք ճեմարանցիներս...

Ճեմարանը իբրեւ մի գիշերօթիկ հաստատութիւն իր սաների մեծամասնութեան մէջ, մանաւանդ այն սաների, որոնք ամբողջ տարին ճեմարանումն են մնում, զարգացնում է եսասիրութեան, փառասիրութեան զգացումները, տարիներ ընթացքում չոր սեղանների և ճնշող բեթիմի տակ ապրելովնա իր զգացմունքները աւելի կոպտացնում է, բնաւորութիւնը աւելի կոշտանում է:

Ճեմարանցի զուրկ լինելով ընտանեկան կեանքից, զուրկ է նաեւ ընտանեկան զուարճութիւնից, մօր փայփայանքից, որոնք աղնուացնում, տաշում են մարդկանց: Կոմիտասի քաղցր երգեցողութիւնը կարող է որոշ բարեբար ազդեցութիւն ունենալ գուցէ միայն երգեցողների վրայ: Միւսներն էլ գուցէ ազդում են, բայց շատ չնչին պէտք է լինի գեղարուեստական այդ ազդեցութիւնը:

Ճեմարանցի զուրկ է և կանանց շրջանից, ահա պատճառը՝ նրա կոպիտ զգացումների: Դժբախտաբար շատերը ճեմարանցիներից նոյն իսկ ամառը փախչում են կանանց հասարակութիւնից:

Կանանց ազնուացնող, մեղմացնող ազդեցութիւնը ամենագեղեցիկ կերպով որոշում է ամենամեծ բանաստեղծներից՝ Շիլլերը իր «կանանց արժանիքը» ոտանաւորի մէջ: Մերնոր դրականութեան նահապետ Խ. Արովեանը, որ այնքան ջերմ սիրով սիրում էր իր հայրենի երկիրն, ու ժողովուրդը, Դորպատում մեծ մասամբ օրիորդի ազդեցութեան տակ է եղել: Նրա բարեբար Պարբոտ պրօֆէսորը, շատ լաւ իմանալով որ Խ. Արովեանը ինչ դաստիարակութիւն կարող էր ստանալ վանքի պատերի մէջ, լանձնում է նրան կանանց հսկողութեան: «Իրօք սա միակ միջոցն էր, որ եթէ մէկը կամենում է մեղմացնել իր բարքը, որքան ծանօթութեամբ և բարեկամութեամբ մօտենայ կանացի սեռին, այնքան կը կրթուի, կ'ազնուանայ՝ նրա բարքը»: Այսպէս և ուռւ մեծ վիպասան և փիլիսոփայ Տալստոյ իր «Война и миръ» վէպի մէջ ասում է. «Ո՛հ մի բան այնքան հարկաւոր չէ երիտասարդ մարդուն, որքան գեղեցիկ, զարգացած

կանանց դասակարգը: Եւ սրանք այնպիսի պարզ ճշմարտութիւններ են, որ բացատրութիւնների կարօտ չեն:

Կանանց զօրութիւնը աւելի շօշափելի կերպով յայտնի պէտք է լինի իրանց ճեմարանցոց համար: Ճեմարանից քիչ հեռու միւսոյն վանքի շրջապարում, ապրում է մի դասակարգ, որ նոյնպէս զուրկ է կանանց հասարակութիւնից: Թի ինչ է այդ «անկնիկ հասարակութիւնը» մենք աւելորդ ենք համարում զրանց մասին խօսելու. ընթերցողներից շատերը շատ անգամ լսել ու կարդացել են այդ մարդկանց մասին...

Ճեմարանցին ապրելով ընկերների նեղ, սահմանափակ շրջանում, իսկ շատ անգամ այդ ընկերական շրջանից էլ զուրկ լինելով, դառնում է բիրտ, եսասէր, ինքնահաւան «սեմնարիստ», որ ամեն բանից վեր է դասում իր անզուսպ եւր, և եթէ մէկը համարձակուի նրա ետին մի քիչ կպչել, նա ամեն միջոց յանձն կ'առնի վրէժ առնելու իր ետին կպչողից: Պատահել են դէպքեր, երբ մի ամենաչնչին խնդրի համար ահագին վէճեր են բացուել և պատճառ դարձել տասնեակ տղաների արձակման վճիռ արձակելուն...

Վերջացնում ենք մեր խօսքը դիմելով հասարակութեան, փոքոս է ճեմարանը, պէտք է նրան դարձնել իսկական պայծառ ջահ մեր խաւար, թշուառ ժողովրդի համար. հեռու նրանից կղերակրանների անշնորհ խնամակալութիւնը, հեռու նրանից և թայֆայական ոտնձգութիւնները: Խաղաղ, կանոնաւոր, լուսաւոր, թարմ կեանքի մէջ միայն կը դաստիարակուեն խոհուն, առաջադէմ, ժողովրդասէր սերունդներ այդ տաճարից:

Արզում